

Fehér Renátó

Szerep és cselekvésmód

(A magyarországi szamizdat kibontakozása és stratégiái 1977 és 1981 között)

Noha a *Beszélő* folyóirat 1981-es indulása előtt már jelentős számú gépiratos szamizdatkiadvány létezett Magyarországon¹, a magyarországi szamizdatos ellenzéki vizsgálatok a korszakkal és a közeggel foglalkozó kutatások majd mindegyike mégis erősen kötődik 1981-hez, és nem is elsősorban a *Beszélő*, sokkal inkább a lengyel szükségállapot (Jaruzelski-puccs) december 13-ai kihirdetése miatt. S ez jól is van így, hiszen ez a nagy horderejű esemény önmagán túlmutató jelentőséggel bír, fordulópontja lesz a közép-kelet-európai ellenzéki mozgásoknak. Ezt a jelentőséget már a *Beszélő* 2. számában rögzíti Kis János: „a szükségállapot kihirdetése nem a lengyel válság vége, hanem az általános kelet-európai válság kezdete”². Ennek kapcsán egyelőre csupán csak a felmutatása lehetséges annak az elméleti keretnek, amelynek a szamizdatkutatásban való alkalmazhatóságára Friederike Kind-Kovács és Jessie Labov tettek javaslatot. A mikrotörténeti kutatás mellett, ezekre építve lehetségesnek, sőt szükségesnek tartanak egy makroszintű vizsgálatot, amely a kölcsönösségre, többnyelvűségre, és nem csupán a párhuzamos univerzumok összehasonlítására, hanem szövegek és elképzelések oda-vissza áramlására alapoz.³

Ugyanakkor sem a *Beszélő*, sem a hozzá kötődő szamizdatos ellenzék vizsgálatok nem hagyható figyelmen kívül az az 1981-et megelőző időszak, előtörténet, „előkészítő szakasz”⁴, amely – elfogadva Bozóki András korszakolását⁵ – a magyar ellenzéki intézményesülése tekintetében is sorsdöntő 1977-es Charta-szolidaritási nyilatkozattól⁶ 1981 decemberéig, a

1 Például a *Marx a negyedik évtizedben*, a *Napló*, a *Profil* vagy a *Túlpartról* című szamizdatkiadványok rövid bemutatását ld. Csizmadia, *A szamizdat szubkultúrája*, Budapesti Negyed, 1998/4., 129–172.

2 Kis János, *A Titanic fedélzetén*. *Beszélő* 2.

3 „Only a transnational approach can account for the emergence of these uncensored media in various countries at different times.” (Friederike Kind-Kovács, Jessie Labov, *Introduction = Samizdat, tamizdat, and beyond: Transnational Media During and After Socialism*, szerk. Friderike Kind-Kovács and Jessie Labov, Berghahn Books, 2013, 10.)

4 „Preparation phase”, a kifejezést ld. Bozóki András, *Hungarian dissident intellectuals before 1989*, Baltic Worlds, Vol. 2: 1, 42. Persze Bozóki itt mint a rendszerváltást előkészítő szakaszt használja a kifejezést, és a nyolcvanas évtized szinte egészét érti alatta.

5 Bozóki, *Látták-e, hogy jön*. *Kritika*, 1993/2., 8.; Csizmadia Ervin monográfiájának korszakolása ettől némileg eltér: könyvének III. fejezete *Az emberjogi tematikai-kezdetei (1976–1979)* címet viseli, míg a IV. fejezet *A demokratikus ellenzék születésétől a Jaruzelski-puccsig (1979–1981)* címet. Csizmadia tehát a második Charta-aláíráshoz köti a demokratikus ellenzék születését.

6 34 magyar értelmiségi szolidaritási nyilatkozata Pavel Kohoutnak, a csehszlovákiai Charta 77 egyik bebörtönzött ügyvivőjének, 1977. január 9., közli: Csizmadia, *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*,

lengyel szükségállapot kihirdetéséig és a *Beszélő* első számának megjelenéséig tart. Persze Bozókai kifejezésének átvétele és használata („előkészítő szakasz”) természetesen csak utóidejűségében helytálló, hiszen általában az ellenzékiiség maga, annak *tagsága* az idő szerint, a Charta-nyilatkozatot megelőzően meglehetősen körvonalazatlan, és ettől az aktustól sem válik feltétlenül egy csapásra monolitá. Ugyanígy az utak, a stratégiák és a célok is felettebb heterogének, valamint a *résztvevők* egyéni politikai genealógiái is nagyrészt eltérőek, elég csak végigolvasni már az első, de különösen a második Charta-aláírók névsorát. Ha feltételezhető is tehát valamifajta egymástól független, de szándékában valahol mégis közös *készület*, akkor sem jelenthető ki egyértelműen, hogy ez pontosan mire irányult, még ha az világos is volt, hogy a szovjet érdekszféra országai által aláírt és ratifikált 1975-ös Helsinki-nyilatkozat új taktikai lehetőségeket kínált a térség másként gondolkodói számára. Bizonyos csoportdinamika, csoportidentitás legfeljebb az egykori, némileg kibővült Lukács-óvodáról, a Kemény-iskoláról feltételezhető. Mindenesetre a (már létező) gépiratos magyar szamizdat közreműködői akkoriban nagyrészt másként gondolkodóként, a marginalizáltság különböző fokain⁷, például értelmiségi segédmunkából éltek, „mesterek” közül számosan ekkor hagyták el az országot.⁸ A szamizdatos ellenzék kifejezést használom, mert ez a vonás, a kommunikációnak ez a médiuma, egy születő alternatív nyilvánosság írásos dokumentumai állnak érdeklődésem középpontjában, s a párhuzamosan működő szamizdatos ellenzéki csoportok közül is legfőképp a majdani *Beszélő* és köre – a következőkben tehát leginkább ennek a szellemi közegnek a tevékenységére utalok. Ugyanakkor az előkészítő szakasz leírása során érdemes észben tartani Kis János szavait: „A hetvenes években lázas életet élt Pesten egy felettebb sokszínű, számos egymást átfedő körből összeállt társaság – avangárd képzőművészek, nonkonform írók és költők, underground színtársulatok, félig megtúrt rockzenekarok, rendhagyó építészek, rendszerkritikus filozófusok és társadalomtudósok –, melyet elsősorban az tartott össze, hogy kilógott az állami intézményekből. Önálló szubkultúra volt ez; aki akarta, teljesen belefeledkezhetett a nem hivatalos tárlatok, lakáson bemutatott színelőadások, gépiratos kiadványok, házi szemináriumok és házibulik forgatagába.”⁹ (kiemelés tőlem: F. R.)

Elsődlegesen tehát az „előkészítő szakaszra” vonatkozóan az ellenzéki szerepfejlődés leírására, e szerep tipologizálására, a szamizdat mint ellenzéki cselekvésmód bemutatására teszek kísérletet¹⁰, szem előtt tartva, hogy mindez csak kontextualizálni képes azt az

---

Dokumentumok, 75.; a Charta-szolidaritási nyilatkozat „többet jelentett elvi gesztusnál: általa a [magyar] demokratikus ellenzék mintegy konstituálta önmagát”, Dalos Györgyöt idézi Csizmadia, *A magyar demokratikus...*, Monográfia, 99.; *A harmincnégyek levelével kezdődött*, Farkas Attila interjúja Kis Jánossal, Magyar Hírlap, 1992. január 9., 9.

7 A *Beszélő* leendő szerkesztői közül például Kis János ekkor szabadúszó fordítóként dolgozott, Petri György szintén szabadúszó volt. Kőszeg Ferenc 1980 januárjáig az Európa Kiadó szerkesztője, majd könyvesbolti eladó. Solt Ottlilárd 1981-ben bocsájtották el állásából, a Fővárosi Pedagógiai Intézetből. Persze a közvetlen magon túl többen is a kettős publikálás stratégiájával éltek, közülük is volt, aki a *Beszélő*ben álnéven publikált.

8 1977-ben hagyta el az országot Heller Ágnes és Fehér Ferenc, Kemény István, Márkus György és Márkus Mária, Vajda Mihály.

9 Kis János, *A féltett gyermek*, *Beszélő*, 2004/2.

10 Persze maga az „előkészítő szakasz” sem előzmény nélküli: a későbbi szamizdatos ellenzék alkotó szellemi kör marginalizálódásának (de ezáltal egymásra találásának is) fontos állomása volt a hetvenes évek elején a Haraszti-per, a „filozófusper” vagy a Konrád György és Szelényi Iván által írt, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv botránya és kálváriája. De természetesen vissza lehet lépni 1968-ig, a prágai tavasz leverése iránt érzett szemléletformáló csalódásig, amely *hatvan-nyolcasokká* szervezte a generációt.

itt és most részleteiben nem tárgyalható, ám szervesen kapcsolódó kérdést, hogy milyen, korántsem statikus tartalmi-politikai okok húzódnak az ellenzékivé válás mögött, miről és mit gondolnak másként a másként gondolkodók? Mi az, aminek révén bekövetkezik a marginalizálódás, ami a *Beszélő* megalapítását is indukálja? Ahogy az „előkészítő szakasz” idézendő résztvevői, úgy elsődlegesen ez a szöveg is aktor és eszköz körülírására vállalkozik.

*

„Az elsődleges kérdés, hogy egyformán értjük-e a témát leíró alapfogalmakat. A szakirodalomban a legkülönbözőbb explicit és implicit definíciók érnek össze, s ez egyúttal bonyolulttá is teszi a problémaorientált vizsgálatot, hiszen ezáltal különböző szerzők különböző cselekvésmódokat és szereplői kört társítanak egy és ugyanazon kifejezéshez”¹¹ – írja Detlef Pollack és Jan Wielgoths, ellenzékítipológiájuk kifejtését készítve elő a kommunista Kelet-Európa disszidens és ellenzéki világát tárgyaló könyvükben. Náluk merül fel az a dilemma is, hogy kiknek a megközelítése révén és milyen kritériumok alapján nevezhető valaki ellenzékinek egyáltalán: a meglévő, vagy épp hiányzó önmeghatározás, vagy a hatalom részéről érkező leírás lesz-e a döntő, illetve létezik-e objektív szempont. Végül a cselekvők intenciói, szerepválasztásai és a cselekvések formáinak más forrásokkal persze árnyalható elsődlegessége mellett foglalnak állást, a nonkonformista cselekvés gyűjtőfogalma alatt pedig három ellenzék kategóriát alakítanak ki. Míg e három kategória közül az ellenállás (resistance) és a párttá szervezett ellenzék (opposition) típusa a tárgyalt korszakasz tekintetében mellékes, addig a középső viszonyulás, ezt *dissidence*ként írják le, az egész diskurzus egyik kulcsfogalma. A *dissidence* magyarul szintén *ellenzék* fordításban használatos, de különbözik az *opposition* által jelölt típustól: „[a dissidence] a nyilvános politikai és kulturális kommunikáció autonóm közege, amely kívül áll a pártállam hivatalos keretein, és elutasítja a közélet [public life] feletti teljes hatalmi kontroll igényét.”¹² Az elsődleges cél így nem a rendszer (tudottan és elfogadottan kevés eséllyel kecsegtető) megszüntetése, hanem az autonómia szférájának bővítése a rendelkezésre álló kereteken kívül. Így válhat térségi fordulóponttá a lengyel szükségállapot bevezetése és annak tapasztalatai: noha a hatalom még illegalitásba taszithatott egy sokmillió társadalmi mozgalmat, egy alternatív hatalmi pólust, a Szolidaritást, de világossá vált, hogy az ellenzék valódi felszámolásához már nem volt elég erős. Ugyanakkor ez visszafelé is igaz: még az ellenzék sem volt elég erős a pártállam megkérdőjelezéséhez. Ebben az értelemben tehát a magyar viszonyok között mind az előkészítő szakaszra (1977–81), mind a teljes (évtizednyi) korszakra az ellenzéki (*dissidence*) meghatározás használható. Ám Pollack és Wielgoths mellett H. Gordon Skilling is utal az árnyalatokra, a rögzítetlenségre: előbbieket a *dissidence* és *opposition* közötti fluid határookra, amelyek konkrét javaslatok, esetleges (pszeudo-párt)programok formájában nyilvánulhatnak meg (a *Beszélő* esetében ez leginkább a nyolcvanas évek második felére jellemző, eklatáns példája pedig a *Társadalmi Szerződés* 1987-ből), utóbbi a hivatalos és nem hivatalos kultúra közötti szűrkezőnára.

„[K]ülönállásukat elsősorban életformájukkal, életvitelükkel igyekeztek megmutatni (...) ezekben az években még az önmeghatározás, az identitásképzés és a helyzetértékelés dominált”¹³ – írja

11 Detlef Pollack, Jan Wielgoths, *Introduction = Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*, edited by Detlef Pollack – Jan Wielgoths, Ashgate, 2004, IX.

12 Detlef Pollack, Jan Wielgoths, *Introduction = Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*, edited by Detlef Pollack – Jan Wielgoths, Ashgate, 2004, XI.

13 Bozóki, *Látták-e, hogy jön*. Kritika, 1993/2., 8.

Bozóki András a *Beszélő*-összkiadásról szóló, *Látták-e hogy jön* című 1993-as kritikájában, és ugyanitt kulturális ellenzékiiségnek¹⁴ nevezi ezt az élet- és gondolkodásmódbeli normaszegést. De rögtön vissza is vonja az ellenzékiiségcímek, mondván, „*abban az értelemben nem lehetett ellenzéknek tekinteni a »máskéntgondolkodókat«, hogy azok a fennálló hatalom politikai alternatíváját programmatikusan fogalmazták volna meg*”¹⁵. Bozóki ugyanakkor mérsekli is ezt a programigényt¹⁶, és a lengyel válság idejére vonatkozóan már úgy írja le a marginális értelmiségieket, mint akik szükségszerűen maguk mögött hagyják a kulturális ellenzékiiség magatartásmintáit, hogy mondanivalójuk *politikai* megfogalmazására törekedjenek – valójában viszont az önmeghatározásnak ez a szintje, ha nem is összefüggően, de a gépiratos szamizdat időszakában, tamizdatban és a *Bibó Emlékkönyvben* is megtörtént. Ezért is lehet indokolt, hogy Körösenyi András már összefoglaló tanulmánya¹⁷ címében eredendően kritikai-ellenzéki értelmiségről ír, sőt a *politikai* karakter megjelenését is az első Charta-aláírás idejére datálja: „*irodalmi-kritikai nyilvánosság egy külső impulzus révén válik politikaiává*”¹⁸. Ehhez az eseményhez társítva jelenti be a Demokratikus Ellenzék születését is. Ez az ellenzékiiség, a normaszegés nála is – mint az látható – sokkal inkább egy kritikai-politikai nyilvánosságot jelent, mintsem kormányképes politikai erőt, ennyiben rokonságot is mutat Pollack–Wielgoths *dissidence*-fogalmával. Ő is úgy véli, hogy az ellenzék ekkoriban „*nem hoz létre átfogó politikai programot*”. Valóban, hiszen cselekvésük spektrumában az alternatív nyilvánosság (szamizdat) megteremtése mellett az emberi jogok egyrészt Helsinkire, másrészt a Chartára alapozott védelme áll, hogy mindezt a KOR és Adam Michnik 1976-os új evolucionizmusának hatása, a civil társadalom ügye keretezze. Az a radikális gazdasági és politikai intézményi reform, amelyet Körösenyi szintén felvet, ebben az „*előkészítő szakaszban*” még kevésbé domináns, inkább a nyolcvanas évek közepétől – az ellenzéki evolúcióval összhangban – lesz a közeg egyik meghatározó kérdésévé; s ez megint visszavezet a *dissidence*–*opposition* Pollack és Wielgoths által kifejtett különbségére.

Monográfiájában Csizmadia Ervin is a tudatos normaszegésben és a vállalt alternatívában látja az ellenzékiiség, az ellenzéki cselekvésmód kulcsát: „*[a] disszidens értelmiség abban különbözik a marginálistól, hogy nem pusztán vállalja a marginalizáltságát, de akarja is ezt a szerepét. A disszidensek szándékosan nem akarnak benne lenni a rendszerben. A disszidencia vol-*

14 A kulturális ellenzékiiséget Valuch Tibor már 1968-tól eredezteti, ld. Valuch Tibor, *Az értelmiségi társadalom és az értelmiségi magatartásformák néhány jellegzetessége Magyarországon a közelmúltban* = *Értelmiség – társadalom – politika: 1968–2000*, szerk. Dalos Rimma, Kiss Endre, Friedrich Ebert Stiftung, Budapest, 2002, 33–39.

15 Bozóki, *Látták-e, hogy jön*. Kritika, 1993/2., 8.

16 Az ellenzéki program a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójának magyar szamizdatjában is alapvető kérdés, ehelyütt azonban nem áll módomban mélységében részletezni. Ez például az első, 1977–78-ban a *Naplóban* és a párizsi *Magyar Füzetekben* zajló *ellenzékvita* egyik vezérfonala (ennek összefoglalását ld. Csizmadia, *A szamizdat szubkultúrája*. Budapesti Negyed 22., 1998/4.). A *Kisúgó* című szamizdat egyetlen megjelenő számának *Mit akarhatunk?* című vezércikkében Vági Gábor is az ellenzéki programkészítés szükségességéről értekezett. És ugyanez lett a második *ellenzékvita* kiváltóoka (ld. Kis János, *Hogyan keressünk kiutat a válságból?*, *Beszélő* 3.), és fő tárgya, mert addigra Kis János korábbi álláspontja is megváltozott, amelyet Kenedi így jellemezett: „*Bence és Kis a KOR [Komitet Obrony Robotników – Munkásvédelmi Bizottság; később mint Társadalom Védelmi Bizottság] bűvöletében leledtek akkoriban [1977–78], osztották Michnik és Kuron nézetét, miszerint az ellenzék feladata bírálni, a kormány dolga összeomlani, minnek ide programkészítés? A Szolidaritás 81. őszi kongresszusa revidálta ezt a nézetet*” (Csizmadia, *A demokratikus ellenzék...*, Interjúk, 215.).

17 Körösenyi András, *A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában*, Századvég, 1988/6–7., 115.

18 Körösenyi András, *A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában*, Századvég, 1988/6–7., 115.

taképpen közös kivonulás és egy alternatív minta fölmutatása.”¹⁹ (kiemelések az eredetiben) Az alternatív minta fölmutatásának tere tehát Csizmadiánál is az alternatív nyilvánosság megteremtésével függ össze. A korabeli, hazai, ám rendszeren belüli (értelmiségi) nyilvánosságtérp leírását mások mellett²⁰ Haraszti Miklós is elvégezte a *0,1%* című magyar szamizdatantológiához írt előszavában.²¹ Haraszti a kádári kormányzat nyugati népszerűségének és a szinte teljesen résmentes nemzeti egységnek (99,9%) az okait kutatja, a legfőbb sajátosságot pedig a tömegek elégedettségében, s ebből következően a társadalmi ellenállás semlegesítésében látja. Ez a vonatkozás például markánsan különbözik a kortárs lengyelországi helyzettől (épp az 1976-os munkámegmozdulások és a Munkásvédelmi Bizottság megalakulása után vagyunk), s felszínre hoz egy történeti-legitimációs kérdést: mi is áll a háttérben annak, hogy Magyarországon az ellenzéki létmód és a szamizdatos cselekvésmód – mint arra az összeállítás címe is utal – nem széles körű társadalmi válásból születik? Magyarországon az 1956-ra válaszul adott kádári konszolidáció, stabilizáció következtében egészen a hetvenes évek második feléig folyamatosan emelkedett a fogyasztási és életszínvonal, s a rendszer ekkor még képes volt erre a *materiális legitimációra* alapozni saját hatalmát (a kifejezés Körösenyi András már idézett tanulmányából származik). „A hetvenes évek közepén a reformok kifulladására, a legális és rejtett magángazdasági tevékenységek átmeneti korlátozása, a részleges gazdaságpolitikai restauráció egybeesett a világgazdasági feltételek gyökeres megváltozásával, a gazdasági szerkezet átalakulásával. Ekkorra kiderült, hogy a külföldi hitelfelvételből finanszírozott életszínvonal- és gazdasági növekedés nem tartható fenn. Ez egyben a kádári konszolidáció »gazdasági alapjainak« összeomlását is jelentette. (...) Amíg 1956 előtt a lakossági fogyasztás teljes mértékben alárendelődött az iparfejlesztés céljainak, addig a Kádár-kormány politikájának fontos elemévé vált a lakossági fogyasztás fokozatos bővítése, az életszínvonal többé-kevésbé folyamatos emelése.”²² Mindezt tovább erősíti az értelmiség (opinion leader) szellemi beállítódása: ezt a hatalommal való azonosulás, a kijelölt (mozgás)tér lakájossá tétele és a belülről építő, rendszerpárti bírálat határozza meg, az irányítottságot és a fegyelmet elfogadó tanácsadói befolyás kötelezi le. Haraszti szerint a szabadság felé való mozgás e kiegészítés felmondását teszi szükségessé. Ez tehát az ekkor kialakított ellen-

19 Csizmadi Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*, Monográfia, 99.; Ezt a disszidens-fogalmat Kis János definíciója is megerősíti: „[d]isszidens az volt, aki tüntető módon figyelmen kívül hagyta a pártállam által előírt és szankcionált magatartási szabályokat” (*A demokratikus ellenzék hagyatéka* = Kis János, *Mi a liberalizmus?*, Kalligram, Pozsony, 2014), és ez a szemlélet köszön vissza a szintén Kis János által írt *Beszélő*-lapindítóban is. A másként gondolkodók, disszidensek és ellenzékiek elválasztása tehát nemcsak a szóhasználat szintjén, hanem a marginalizálódás tendenciái és az ellenzéktipológia miatt is fontos: *Kik azok a másként gondolkodók, és hogyan különböztessük meg őket az ellenzékiektől?*, szól Kis János 1987/4-es *Beszélő*-beli cikkének címe, tehát mindez még akkor (1987-ben) is fontos, noha más tekintetben lényeges kérdés.

20 A korszak egyik – természetesen nem csak a magyar közeget érintő – kulcsművére, Bence György és Kis János először 1977-ben franciául, majd 1983-ban a Magyar Füzetek könyvsorozatában magyarul is megjelent, *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* című művének bemutatására és elemzésére ehelyütt nem áll módomban vállalkozni.

21 Az 1978 januárjában készült válogatás a magyar gépiratos irodalomból nyújtott ízelítőt a lengyel szamizdatolvasók számára Bence György és Kis János szerkesztésében, ezt a párizsi *Magyar Füzetek* 2. száma egészében közölte. A kiadvány a *0,1%* címet viselte: a cím a magyar nem hivatalos írásbeliség művelőinek arányára utalt az össznépszerűségben belül. (A Friederike Kind-Kovács és Jessie Labov által felvetett, fentebb ismertetett transznacionális burjánzásra [transznacionális diffúzió] megvilágító példa lehet, hogy a lengyelek számára készített *0,1%* mellett, szintén Kis János és Bence György szerkesztésében, 1977-ben magyarul jelent meg egy lengyel szamizdatválogatás: *A lengyel ellenzék dokumentumaiból*.)

22 Valuch Tibor, *„gulyáskommunizmus” valósága*. Rubicon, 2001/10. – 2002/1., 70.

zéki magatartásmód sarokköve, ezt a lépést vállalja a gépiratos szamizdat. Azt szögezi le Haraszti is, hogy az ellenzéknek „[n]incs programja az öncenzúra elvetésén kívül, de vannak nyomatékos érdeklődési körei, amelyek nyilvánvalóan a kelet-európai polgárjogi mozgalmakkal és a demokratikus gondolkodás iskoláival rokonítják.”²³

Ahogy tehát arra az iménti arányszámok is mutatnak, a gépiratos szamizdat ekkor Magyarországon még az újfajta, alternatív nyilvánosságszerkezet létrehozásában sem foglalt el kitüntetett, főleg nem kizárólagos helyet. Ezeket az éveket (az ekkortájt persze Közép-Kelet-Európa-szerte felpörgő szamizdatozás²⁴ ellenére is) Bozóki például mint a verbális természetű ellenbeszéd korszakát jellemzi²⁵, a csehszlovák és lengyel repülőegyetemek mintájára induló Hétfői Szabadegyetemet²⁶, a lakásszemináriumokat, tehát az informális összejöveteleket, a szociabilitás kis köreit jelölve meg az ellenzéki véleménykifejtés, tehát az alternatív nyilvánosság legjellemzőbb műfajaként. Ezt a mediális vonatkozást, demokratizmust erősíti az itt bővebben nem tárgyalható élő folyóiratok²⁷ (a *Lélegzet*, a *Fölöspéldány*) működése, a visszhangkamraként is címkézett Szabad Európa Rádió egyfelől általános tájékoztató, másfelől a gépiratos szamizdatot és az ellenzéki cselekvés egyéb formáit ismertető tevékenysége, ahogy az is, hogy bár meg nem valósult, de a magnitzdat lehetősége is felmerült: „*Konrád György írott sajtó helyett magnókazettán terjesztett sajtó lehetőségét vetette föl (Iránban ilyesféle kazettán terjesztett sajtóval készítették elő Khomeini ajatollah hazatérését).*”²⁸ A szamizdat, az írásbeliség aztán az „előkészítő szakasz” végére, épp a *Beszélő* megszületésének igényével, annak megindulásával, sőt nem kis részben a technikai feltételek javulásával fokozatosan átvette a domináns szerepet a szóbeliségtől. A hetvenes évek második felében és a Szolidaritás legális időszakában lezajlott lengyelországi látogatások²⁹ a magyar ellenzék számára a politikai tapasztalatszerzés mellett a technológiai tapasztalatszerzés útjai is voltak. Demszky Gábor például 1981 tavaszán utazott Lengyelországba: „[u]tannak tehát egyetlen célja volt: megtanulni nyomtatni, megismerni a lapkészítési technikákat, megérteni az egész lengyel szamizdat működését”.³⁰ Ahogy azt Ted Kaminski nyomán Csizmadia is megjegyzi – a KOR keretei között hatalmas szamizdatirodalom bontakozott ki: legalább ötszáz könyv, sok folyóirat, kiadvány, tájékoztató, hírlevél. A *Beszélő*nél a gépirat helyett az indulásától kezdve a magyar szamizdatban még újdonságnak számító módszert, a stencilezést használták, ez volt a *technikai* sokszorosítás útja (a kézi sokszorosítást, a ramkázást a lengyelektől tanulták meg, és ezt

23 Haraszti Miklós, *Az egytized százalékos terv*. Magyar Füzetek 2. (1978), 17.

24 Ld. 4. számú lábjegyzetet, illetve megemlítendő még *A Kisúgó* (szerk. Lányi András, egyetlen száma 1981 végén jelent meg), a Kenedi-féle *Kelet-európai Figyelő* (amelynek összesen öt száma jelent meg 1981-ben, és amely *Máshonnan Beszélőként* regenerálódott 1985-ben), a Bába Iván szerkesztette *Magyar Figyelő* (6 lapszám 1981-ben), és a *Szféra* (szerkesztők: Tóth Gábor Ákos és Horváth László, 1980–1982, 9 lapszám). E lapok mindegyike rendszertelenül, kis példányszámban, és – mint látható – csak rövid ideig jelent meg.

25 Bozóki András, *Hungarian dissident intellectuals before 1989*. Baltic Worlds, Vol. 2: 1, 42.

26 Az 1978-ban indult Hétfői Szabadegyetemet Szilágyi Sándor nem pusztán önművelődési formának, hanem a demokratikus ellenzék egyik alapintézményének, a szóbeli szamizdat fórumának nevezi. (Ld. Szilágyi Sándor, *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III*, Új Mandátum, Bp., 1999, 7.)

27 ld. Havasréti József, *Alternatív regiszterek*, Typotex, Bp., 2006, 209–286.

28 Csizmadia, *A magyar demokratikus...* Monográfia, 206.

29 Haraszti Miklós és Rév István 1977 decemberében, Kis János és Bence György 1979 elején, Rajk László 1980 tavaszán, Szilágyi Sándor 1980 augusztusában, Magyar Bálint és Juhász Pál 1981 februárjában jártak Lengyelországban.

30 Csizmadia, *A magyar demokratikus...* Interjúk, 326.

alkalmazták, amíg nem jutottak stencilgépekhez). Közel hasonló jelentőséggel említődik a szamizdatstratégiák kidolgozásának kapcsán a legnagyobb hagyománnyal és hatáskokkal is bíró orosz szamizdatnak a magyar közegben talán inkább erkölcsi, mint gyakorlati példája. A cenzúrának a Szovjetunióhoz hasonló intézményesített és taxatív szabályozott rendszere más közép-kelet-európai országban nem alakult ki, írja Csizmadia (I., 96.), és ezzel összefüggésben látja a szamizdat folytonosságát a posztsztálini Szovjetunióban. Az 1968-ban induló, rövid életű, de nagyhatású *Aktuális* vagy *Napi Események Krónikája* [*Hronyika Tyekusih dnejej*] nevű szovjet bulletint többen úgy emlegetik (Csizmadia Ervin, Bauer Tamás³¹) mint a *Beszélő* egyik nem közvetlen előzményét, Kenedi Jánosban egy ilyen szamizdatlap alapítására tett gondolat már a hetvenes évek elején megfogant: „azon voltam, csináljunk mi is szamizdatokat, mint azok, akik a napi események krónikáját összeállították a Szovjetunióban”.³² Ugyanakkor, amíg a lap egykori szerkesztője, Szergej Adamovics Kovaljov „gépiratos jogvédő hírlevélként” definiálja a Krónikát³³, addig Kis János a *Beszélő* lapindítójában azt jegyzi meg, hogy céljuk nem egyszerűen Ellenzéki Híradót csinálni – még ha a későbbi lapszámok zárzata nemegyszer ekként is hat. Talán nem véletlen, hogy a zárókrónikákat legtöbbször éppen az a Kőszeg Ferenc írta, aki a lap indulása előtti ötletelelőskor még egyfajta Ellenzéki Pesti Műsor bulletint szorgalmazott.³⁴ Tehát más típusú lap lesz a *Beszélő*, mint a *Krónika*: míg utóbbi kéthetente tudósít, addig az előbbi negyedéves megjelenése nem is igazán teszi alkalmassá erre a profilra. De e kategóriák rögzítéséhez érdemes H. Gordon Skilling szamizdat-tipológiáját segítségül hívni, ami egyébként is jó kiindulópontul szolgálhat a gépiratos magyar szamizdat, tehát az előkészítő szakasz és a későbbi évek, tehát a *Beszélő* szamizdatkorszakának leírására. Skilling az orosz szamizdatot vizsgálva vezetett be egy hármastipológiát.³⁵ Bár időrendi sorrendet is hozzátesz e felsoroláshoz, ezzel inkább az adott forma dominanciáját, sem mint kizárólagosságát hangsúlyozza, továbbá a legtöbb műfajt, bulletintól regényig, egyben kezeli. Az első típusba a (sép)irodalmi szamizdatok tartoznak (Skilling itt Paszternak és Szolzsenyicin mellett sok más fontos szerző nevét is említi): magyar viszonylatban az „előkészítő szakasz” idején ennek a variánsnak a *Szféra* folyóirat néhány száma feleltethet meg leginkább (az első magyarországi szamizdat-könyvkiadók 1981-ben, 1982-ben alakultak, az első szamizdat szépirodalmi művet, Petri György *Örökhétfő* című verseskötetét Demszky Gábor, a Független Kiadó *adta ki* 1982 elején). A második típus a társadalmi szamizdatok köre: politikai tartalmú levelek, felhívások, tájékoztatók, nyilatkozatok alkotják. A *Napi Események Krónikáját* például ide-sorolja Skilling, amelyhez – mint azt már fentebb is jeleztem – gyakorlati szempontból alig-alig hasonlítható a *Beszélő*, bár annyiban mindenképpen, hogy, a magyar közegben úttörő kezdeményezésként, a szerkesztők nevét és címét minden lapszámon feltüntették. A harmadik pedig a politikai szamizdat típusa: véleménycikket, társadalmi és politikai elemzéseket, programkísérleteket közöl. A *Beszélő* láthatóan ezzel a kategóriával mutatja a

31 „A magyarországi demokratikus mozgalomnak kétségtelenül a lengyel ellenzék adott inspirációt: lengyel mintára született a szamizdat, a Hétfői Szabadegyetem, az AB Független Kiadó, bár a *Beszélő* programja inkább a moszkvai Hronyika Tyekusih Szobityijra [*Napi Események Krónikája*] emlékeztet, mint a varsói Robotnikra.” (Csonka Dénes [Bauer Tamás], *Az optimista alternatíva körvonalai = Beszélő Összkiadás*. Stencil, Budapest, 1992, I. 266.)

32 Csizmadia, *A magyar demokratikus... Interjúk*, 210.

33 Szergej Adamovics Kovaljov, *A Krónika krónikája*. *Beszélő*, 1998/6., 53–61.

34 Kőszeg Ferenc, *K. történetei*, Magvető, Budapest, 2009, 326–328.

35 Skilling, H. Gordon, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, Macmillan Press, in association with St Antony's College, Oxford, 1989, 6–7.

legtöbb rokonságot, de általában a magyar gépiratos és nyomtatott szamizdatfolyóiratok többségére is ez a tartalmi elköteleződés a legjellemzőbb.

Sükösd Miklós – Walter Ongra hivatkozva – a kommunikációtechnológiai egyedfejlődés egyik állomásaként írja le a független szó írássá technologizálását, hozzátéve, hogy „a szamizdat kiadványok technológiai előállításának fejlődése néhány évtized alatt újrajátszotta a kommunikációtechnológia fejlődésének eredeti folyamatát”.³⁶ Ahogy azt Sükösd is jelzi, a magánjellegű, személyes műveket tendenciaszerűen követik a közösen írt és olvasott kiadványok: a kollektív napló folyóiratra Magyarországon az 1977-ben Kornis Mihály ötletéből induló *Napló* az evidens példa. És noha az öndokumentálás feladatait ellátta, a diskurzus lehetőségeit képes volt megteremteni, összehozta a marginális értelmiségiek különböző csoportjait, szubkultúráit egyfajta bizalmi hálózattá, a három példányban keringő *Napló* arra értelemszerűen mégsem volt alkalmas, hogy az ellenzékiesség egyik kulcstörékvésének, egy eszközeihez képest kiterjedt alternatív nyilvánosságnak a fóruma legyen. A *Napló*hoz is hasonló gépiratos, eseti, kis példányszámú kiadványok után logikusan merült fel a rendszeresen megjelenő lap alapításának igénye. Így lesz a szamizdatból tehát – Sükösd fogalmát használva – tiposzféra, a nyomtatott betűk nyitott univerzuma, a tipografikus szöveg körül megjelenő társadalmi kommunikáció tere, amely teljesíti az ellenzékiesség egy másik, fentebb kirajzolódó kritériumát: normát szeg, amikor megtöri a cenzúra-rendszert, a Habermastól is ismert reprezentatív nyilvánosságstruktúrát, a tájékoztatási és propagandamonopóliumot.³⁷

E propagandamonopólium birtokosa az a pártállam, amelynek nevében például az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya (MSZMP KB TKKO) jár el. Ahogy Pollack és Wielgohs is utalt rá, az ellenzék leírásának egyik lehetséges, de semmi esetre sem kizárólagos módja az ellenzéki közegnek a hatalmi-represszív nézőpont felőli leírása. Az MSZMP KB TKKO az évek során több „ellenzékhatározatot” is készített a Politikai Bizottság számára, ezek közül az első még az előkészítő szakasz idejére, 1980 decemberére esik.³⁸ Ez „a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységét” szemlézi, a mozgalommá szerveződés szándékát orrontja, visszaul a legutóbbi tájékoztatóra, ami a második Charta-aláírás kapcsán született, majd 1968-tól kezdve végigveszi az ellenzéki csoportok létrejöttének, rétegződésének, elméleti és politikai platformjuknak a fejlődését. A hetvenes évek második felében, a kivándorlásokhoz is kötődő generációváltás kapcsán, a dokumentum direkter politikai jellegű tevékenységet észlel (új vezető garnitúraként Bence Györgyöt, Kenedi Jánost és Kis Jánost nevesíti), a nonkonform magatartás és a különállás új szakaszát, noha egységes ideológiai-politikai platformot nem, inkább eklekticizmust lát. De épp ezzel összefüggésben, a *Bibó Emlékkönyv* kapcsán, népfront lehetőségére hívja fel a figyelmet, amelyet a nem marxisták, a polgári radikálisok és a nacionalisták együtt alkotnának. Érzékeli a magyar emigráció szerepét (elsősorban a párizsi *Magyar Füzeteket* nevesíti), a más kelet-európai ellenzéki mozgalmak felé való tájékozódást, valamint azt, hogy ezekhez a mozgalmakhoz hasonlóan igyekezzenek egy „második nyilvánosságot” teremteni olyan kéziratok terjesztésével, amelyek a szocialista rendszerrel, a párt politikájával ellentétes elméleti és politikai nézeteiket közvetítik, a tájékoztató retorikai-politikai-taktikai észrevétele szerint. A határozat több teendőt megfogalmaz: e szocializmusellenes csoportokkal szemben a politikai munka eszközeit kell érvényesíteni (adminisztratív eszközöket csak bűncselekmény esetén),

36 Sükösd Miklós, *A szamizdat mint tiposzféra*, Médiakutató, 2013/2. 15–16.

37 Sükösd, Uo., 22.

38 Csizmadia, *A magyar demokratikus... Dokumentumok*, 105–117.

következésként kérem számon a művelődéspolitikai elveit a kulturális műhelyekben, széles körű részvételt biztosítani az értelmiségnek, ezáltal az ellenzéki csoportokat elszigetelni, a nem ellenséges elemeket róluk leválasztani, például megakadályozni egyesek esetében a többféle „nyilvánosság” használatát. Összességében az látszik, hogy a tájékoztató és a határozat minél nagyobb távolságot igyekszik rögzíteni a párt politikája által vitt „hivatalos” marxista álláspont és az ellenzékieknek, a dokumentumban kevésbé körvonalazott, a nyugati magyar hatásoktól, és főleg a lengyel ellenzéki mozgalomtól megzavart, „kivülről vezérelt” szemlélete között. A dokumentum alapján szakadozni látszik az a fentebb ismertetett materiális legitimitási keret, amely a hatvanas-hetvenes években (Körösi András fent idézett tanulmánya utalt erre) volt uralkodó: azokat a segítségnyújtó társadalmi szerveződéseket, amelyek a szegénység kérdéseivel (Szegényeket Támogató Alap) vagy alkalmi munkaközvetítéssel, jogsegéllyel foglalkoztak (Munkanélküliek Után Kutató Intézet; Kirúgottak Után Kutató Intézet), nem a partikuláris érdekartikuláció miatt bírálja, ezeket a problémákat még a határozat is elismeri, hanem az ezekhez kapcsolódó lehetséges ellenzéki politikai szempontok tematizálása miatt. Ellensúlyozó politikai munkára szólít akkor is, amikor a legfenyegetőbb veszélyt az ellenzéki cselekvéskultúra szélesedő spektrumában és az alternatív nyilvánosság megerősödésében látja, amely potenciálisan a mozgalmi szerveződés alapja lehet.

*

„A Beszélő rendhagyó eseményekről fog beszélni: egy-egy személy vagy több ember együtt átlépi a hatalom és az alattvalók közötti érintkezés szokásszabályait, ellenszegül a sérelmes parancsoknak, jogaira hivatkozik, nyomást gyakorol feljebbvalóira... Szeretnénk utánajárni, mi készíti őket a viselkedési rutin feladására (...) Természetesen beszámolunk azokról az esetekről is, amelyeket Magyarországon ellenzéki fellépésnek neveznek: néhány ember a széles társadalmi nyilvánosság előtt veti el az engedelmesség rutinját, hogy minél több ember számára demonstrálja, van lehetőség önálló cselekvésre. (...) Abban szeretnénk lehetőségeinkhez mértelen segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a halkán morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással” (kiemelések tőlem: F. R.) – írja Kis János az 1981 végén megjelent *Beszélő* első számának *Lapunk elé* című lapindítójában. Ebben a bevezetőnyi szövegrészben megtalálhatók mindazok a fentebb már felvetett kulcskérdések, a normaszegő cselekvéstől/fellépéstől, az erről is informáló, mozgósító alternatív nyilvánosságig, amelyek a közösséggé váló ellenzék gondolkodását ezekben az években meghatározzák. Azzal pedig, hogy felmerül a szövegben a jog fogalma, mint a létrejött *Beszélő*-körnek és a demokratikus ellenzék formálódó politikai krédójának egyik fontos eleme (az emberi jogok ügye), körvonalazódik az a megelőlegezett politikai tartalom, amelynek kifejtéséhez a számszám, a nyomtatott alternatív, második, ellennyilvánosság a továbbiakban is eszköz és fórum lesz.